

Ks. JANUSZ CZERSKI

Opole

Próba określenia rodzaju literackiego Ewangelii we współczesnej egzegezie

1. Pojęcie rodzaju literackiego

W teorii literatury rodzaj literacki (niem. *Gattung*) ma dwa znaczenia: oznacza system zasad budowy dzieła literackiego, czyli zespół cech wspólnych dla jakiejś grupy tekstów, czy dzieł literackich; określa także grupę tekstów lub dzieł literackich spełniających te zasady, czyli mających wspólne cechy¹. Inaczej definiuje rodzaj literacki lingwistyka. Jest on tu rozumiany jako „rodzaje tekstu, gatunki tekstu, typy tekstu, klasy lub ilość tekstów o określonych właściwościach”². Teoria literatury określa rodzaj literacki na podstawie: sposobu uzewnętrzniania się podmiotu literackiego, czyli fikcyjnej osoby, której wypowiedź jest hierarchicznie nadrzędna wobec wszystkich innych wypowiedzi występujących w danym tekście; kompozycji oraz stylu. Na tej podstawie w tradycji europejskiej przyjęło się mówić o trzech wielkich rodzajach literackich: liryce, epice i dramacie. Oprócz nich współczesna teoria literatury wyróżnia szereg mniejszych rodzajów literackich, np.: powieść, opowiadanie, nowela, pieśń, oda, hymn, tragedia, komedia³

¹ M. Głowiński, T. Kostkiewiczowa, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, *Słownik terminów literackich*, Wrocław 1988², s. 434–435; W. Beilner, M. Ernst, *Unter dem Wort. Theologie aus dem Neuen Testament*, Thaur 1993, s. 416.

² B. Th. Lewandowski, *Linguistisches Wörterbuch 3* (Uni-Taschenbücher = UTB 300), Heidelberg 1980³, s. 994–996.

³ Głowiński, Kostkiewiczowa, Okopień-Sławińska, Sławiński, *Słownik terminów literackich*, s. 362, 435; Beilner, Ernst, *Unter dem Wort*, s. 417.

W księgach Nowego Testamentu można wyróżnić wiele rodzajów literackich. Niektóre z nich zostały już określone przez natchnionych autorów, np.: listy, przypowieści, ewangelia (u Marka), inne natomiast ustalili współcześni egzegeci, np.: summaria, kontrowersje, cuda, paradygmaty, doksologie, sentencje mądrościowe.

Nasuwa się pytanie, czy ewangelia jest oddzielnym rodzajem literackim, a jeżeli tak, to czy można ją zakwalifikować do jakiegoś podobnego rodzaju literackiego istniejącego w literaturze starożytnej. Marek jako pierwszy nazwał swoje dzieło ewangelią. Chociaż termin ten nie oznaczał wówczas rodzaju literackiego, to jednak od połowy II w. stał się oficjalnym określeniem pozostałych trzech Ewangelii⁴.

2. Pojęcie rodzaju literackiego Ewangelii w metodzie historii form, tradycji i redakcji

W XIX w. Franz Overbeck uznał Ewangelie za specjalny rodzaj literacki, nie mający żadnych analogii w historii literatury. Jego zdaniem, archaiczne chrześcijaństwo tworzyło swoją literaturę przy pomocy własnych środków, a znane w ówczesnym świecie formy literackie były mu zupełnie obce⁵.

M. Dibelius⁶, jeden ze współtwórców metody badań genezy Ewangelii zwanej krytyką historii form (*Formgeschichte*), zaliczył Ewangelie do tzw. małej literatury (*Kleinliteratur*), czyli do kategorii dzieł, które nie są w pełni dziełami literackimi, gdyż — jego zdaniem — ewangeliści nie byli prawdziwymi pisarzami, lecz tylko zbieraczami, redaktorami i kompilatorami materiałów pochodzących z tradycji. W okresie poprzedzającym spisanie Ewangelii, w przekazie słów i czynów Jezusa posługiwano się różnymi drobnymi jednostkami literackimi (rodzajami literackimi). Poszczególne logia, mowy Jezusa oraz opowiadania, dotyczące jego działalności, przekazywano w sposób niezależny od siebie. Ewangeliści tę ustną tradycję zebrali w jednym dziele i tak powstała Ewangelia jako dzieło zbiorowe (*Sammelwerk*).

K.L. Schmidt, który — podobnie jak M. Dibelius — odegrał dużą rolę w stworzeniu metody krytyki tradycji (*Traditionsgeschichte*), tak formułuje swój pogląd na temat Ewangelii: „Ewangelia nie należy do wielkiej litera-

⁴ U. Schnelle, *Einleitung in das Neue Testament* (UTB 1830), Göttingen 1994, s. 194.

⁵ *Über die Anfänge der patristischen Literatur*, Darmstadt 1954, s. 36.

⁶ *Die Formgeschichte des Evangeliums*, Tübingen 1971⁶, s. 2.

tury, lecz do małej, nie jest rezultatem osobistej pracy pisarza, lecz księgą ludową, nie jest biografią, lecz legendą o charakterze kultowym”⁷

Kolejny przedstawiciel omawianej metody, R. Bultmann⁸, na postawione przez siebie pytanie, czy Ewangelie można uznać za właściwy, odrębny rodzaj literacki, również odpowiada negatywnie. Ewangelia jako całość nie ma — jego zdaniem — żadnych poprzedzających ją wzorców, ani też analogii, czy paralel, dlatego nie może reprezentować żadnego rodzaju literackiego. Natomiast poszczególne elementy wchodzące w skład Ewangelii mają swoje analogie w literaturze starożytnej.

Przełom w tych poglądach nastąpił w połowie XX w. dzięki metodzie krytyki redakcji (*Redaktionsgeschichte*) oraz rozwojowi lingwistyki, których wyniki zaczęto stosować w egzegezie. Rodzaj literacki Ewangelii, z punktu widzenia lingwistyki, starał się określić E. Güttgemanns⁹. Uczony ten wskazał na różnice pomiędzy materiałem przekazywanym ustnie a jego spisana formą. Z chwilą kiedy rodzaj literacki, funkcjonujący w formie ustnej, zostaje ujęty w ramy tekstu — zmienia się jakościowo. W literaturze zespół wielu drobnych jednostek literackich nie jest tylko sumą wielu części, lecz czymś znacznie więcej. Güttgemannsa nie interesują jednak literackie analogie z ewangelią w literaturze starożytnej. Podobnie krytyka redakcji widzi w ewangelistach nie tylko zbieraczy tradycji, lecz przede wszystkim świadomych autorów, którzy swoim dziełom nadali literackie i teologiczne piętno. Z dostępnego im materiału tradycji wybierali i wykorzystywali te elementy, które odpowiadały ich koncepcjom. Zebrany materiał układali i porządkowali według własnych idei oraz tematów, które każdego z nich interesowały i były szczególnie aktualne w ich środowisku¹⁰

Słabą stroną krytyki redakcji, zdaniem Schnellego¹¹, jest przecenianie wpływu wspólnoty na pracę redakcyjną ewangelistów. Nie można bowiem w ewangelistach widzieć jedynie „eksponentów ich gmin na płaszczyźnie teologicznej”

⁷ K.L. Schmidt, *Die Stellung der Evangelien in der allgemeinen Literaturgeschichte*, w: *tenże, Neues Testament — Judentum — Kirche* (TB 69), München 1981, s. 66–67

⁸ *Die Geschichte der synoptischen Tradition* (FRLANT 29), Göttingen 1970⁸, s. 397–400.

⁹ *Offene Fragen zur Formgeschichte des Evangeliums. Eine methodologische Skizze der Grundlagenproblematik der Form- und Redaktionsgeschichte* (BEvTh 54), München 1971², s. 106–118.

¹⁰ J. Kudasiewicz, *Ewangelie synoptyczne*, w: *Wstęp do Nowego Testamentu*, red. F. Gryglewicz, Poznań 1969, s. 95–98.

¹¹ *Einleitung*, s. 189.

3. Określenia rodzaju literackiego Ewangelii w oparciu o historię religii i literatury

W ostatnich latach uczeni starali się dokładniej określić rodzaj literacki Ewangelii, do czego w znacznym stopniu przyczynił się rozwój historii religii, historii literatury oraz lingwistyki. Zaczęto doszukiwać się paralel w literaturze starożytnej, zarówno hellenistycznej, jak i w Starym Testamencie. Dotąd nie znaleziono modelu, który by w całości przypominał Ewangelie, wskazano jednak wiele rodzajów literackich, które — przynajmniej częściowo — mają analogie z Ewangeliąmi.

A. Modele ze Starego Testamentu

K. Berger wyróżnia dwa modele pochodzące ze Starego Testamentu:

Historie dzieciństwa

W Starym Testamencie znane są opowiadania o dzieciństwie postaci charyzmatycznych i prorockich, których narodzeniu i dziecięcemu wiekowi towarzyszą cudowne bądź niezwykle okoliczności. Taki charakter mają np. opisy dzieciństwa Izaaka (Rdz 17,15–22), Samsona (Sdz 13,2–25) i Samuela (1 Sm 1,1–28). Przypominają one historię dzieciństwa Jezusa w Łk 1 – 2 oraz Mt 1 – 2. Istotne elementy tego gatunku to:

- a) stwierdzenie braku potomstwa;
- b) ukazanie się Boga lub Jego przedstawiciela;
- c) zwiastowanie poczęcia i narodzin dziecka;
- d) zapowiedź imienia, jakie dziecko ma otrzymać;
- e) proroctwo dotyczące przyszłości dziecka;
- f) reakcja;
- g) znak;
- h) zniknięcie posłańca;
- i) realizacja zapowiedzi.

Analogie do wydarzeń z życia i działalności Eliasza oraz Elizeusza

W Ewangeliach spotyka się wiele szczegółów z życia Jezusa, które przypominają wybrane wydarzenia z życia tych proroków, jak np.: powołanie, cudowne nakarmienie tłumów oraz wskrzeszenie umarłych. Być może, analogie te spowodowały, iż przez pewien czas utożsamiano Jezusa z Eliaszem (Mk 9,13; Mt 16,14). W przeciwieństwie do biografii hellenistycznych, które

kładły nacisk na osobowość, pochodzenie, wykształcenie i rozwój bohatera, starotestamentalne opisy życia proroków akcentują raczej powołanie, urząd i pełnione funkcje oraz relacje proroka do Boga i do wspólnoty, do której został posłany¹²

Dwa inne modele proponuje Schnelle:

Idealne biografie starotestamentalne

Ten rodzaj literacki przedstawia idealne cechy wybitnych postaci Starego Testamentu: królów i proroków. Charakterystyczne elementy tych opisów to: ustanowienie króla lub proroka, zabezpieczenie wewnętrznego i zewnętrznego pokoju, zaprowadzenie sprawiedliwości we wszystkich dziedzinach życia, czystość kultu. Paralele w Ewangelii Marka stanowią: chrzest Jezusa (1,9–11), opisy cudów, odpowiedzi na kwestie prawne, kontrowersje z faryzeuszami. Nie mieści się jednak w tym schemacie opis męki Chrystusa. Nie można więc powiedzieć, że biografie proroków bądź królów są wystarczającym modelem dla Ewangelii Marka.

Biografie sprawiedliwych

Ten rodzaj literacki występuje w Mdr 2,12–20 oraz w Ps 22. Wprawdzie dobrze tłumaczy poszczególne elementy historii męki Jezusa w opowiadaniu Marka oraz teksty powiązane z nimi tematycznie, jednak nie odnosi się do rodzaju literackiego całej Ewangelii wraz z jej narratywną strukturą¹³.

B. Modele z literatury hellenistycznej

Znacznie więcej analogii znajduje Berger w literaturze hellenistycznej. Są to różne typy biografii, jak:

Enkomion

Enkomion jest to opowiadanie sławiące bohatera. W przeciwieństwie do biografii, która przedstawia całe życie bohatera, enkomion skupia się na wybitnych czynach i najważniejszych momentach jego życia. Do zasadniczych elementów strukturalnych enkomionu należą:

- a) wprowadzenie (*Proömium*);
- b) pochodzenie bohatera;

¹² K. Berger, *Formgeschichte des Neuen Testaments*, Heidelberg 1984, s. 357–359.

¹³ Schnelle, *Einleitung*, s. 190–191.

- c) wykształcenie, zajęcia, styl życia i zwyczaje;
- d) czyny.

Najlepszym przykładem tego modelu literackiego jest relacja o Janie Chrzcicielu (Mk 1,4–8).

Biografia

Do istotnych elementów hellenistycznej biografii należą:

a) Proroctwa dotyczące przyszłości dziecka (*Genethliakon*). Materiału porównawczego dostarcza w tym wypadku głównie literatura apokryficzna (HenEt 106,13–19). Ten element występuje np. w Mt 1,20–21; Łk 1,13; 2,34–35.38.

b) Według Theona (*Progymnasmata* 8) biografia powinna akcentować szlachetne pochodzenie bohatera oraz wskazać miasta, w których zamieszkiwał. W wypadku Ewangelii mamy pochodzenie Jezusa od Ducha Świętego (Mt 1,18–25); miasta i miejsca, w których Jezus dłużej przebywał: Betlejem, Egipt, Nazaret, Kafarnaum (Mt 2,4–23; 4,12–16).

c) Opowiadania o niezwykłych wydarzeniach, ukazujących prawdziwą wielkość bohatera (*Prodigien*). Z życia Chrystusa należą do nich przede wszystkim następujące teksty: Mk 14,3–8 i par.; Mt 2,1–12; 21,15–16; 27,51–53; Łk 2,25–38.

d) Ukazanie niezwyklej mądrości dwunastoletniego bohatera. Na przykład według Diogenesa (*Laertius* X,14) Epikur, już jako dwunastoletnie dziecko, zaczął filozofować. Podobnie niezwykle mądrość dwunastoletniego Chrystusa podziwiają nawet uczeni (Łk 2,41–52).

e) Ostatnie słowa (*ultima verba*). Przykładem może tu być biografia Herkulesa według Seneki (*Hercules Ota* V,1472–1473). Ewangelie przekazują również w formie testamentu ostatnie słowa Jezusa (Mk 15,33n; Mt 27,46; Łk 23,46; J 19,30).

f) Element biograficzny, określony przez Bergera¹⁴ jako *Synkrisis*, a polegający na zestawieniu i porównaniu dwóch bohaterów. Ten typ biografii prezentuje zwłaszcza Plutarch w *Vitae parallelae*. *Synkrisis* szczególnie ujawnia się w zestawieniu Jezusa z Janem Chrzcicielem.

Ewangelieści wprawdzie koncentrują się na osobie Chrystusa, lecz nie przedstawiają go samego. Działalności i nauczaniu Jezusa towarzyszą uczniowie (por. Mk 6,7–13.30–32 i par.). Otóż i ten szczegół znajduje swoje analogie w literaturze greckiej, przede wszystkim w biografiami filozofów, np. Pitagorasa i Sokratesa¹⁵

¹⁴ *Formgeschichte*, s. 345–351.

¹⁵ Tamże, s. 347.

Osobnym problemem jest historia cierpień i śmierci Chrystusa. Berger zauważa jednak, że i w tym wypadku można wskazać pewne paralele w literaturze greckiej i jako przykład podaje opowiadania Plutarcha o Eumeneście¹⁶.

Według Schnellego, z szerokiego spektrum hellenistycznych analogii do Ewangelii w najnowszych badaniach szczególne znaczenie mają trzy rodzaje literackie:

Aretalogie

Aretalogia jest w literaturze greckiej pismem opowiadającym o cudach „boskich ludzi”. Na ten typ literatury zwrócili uwagę w swoich badaniach nad Ewangeliami uczeni amerykańscy. Szczególnym przypadkiem aretalogii byłyby Ewangelie Marka i Jana. Ich autorzy wprowadzili do swoich dzieł aretalogiczne zbiory cudów Jezusa, tworząc w ten sposób nowy gatunek literacki¹⁷. Zdaniem jednak Schnellego — termin aretalogia stosowany na określenie większego gatunku (*Makrogattung*) jest bardzo dyskusyjny, ponieważ filologia klasyczna przez aretalogię rozumie treść i cel, jaki stawiają sobie różne gatunki literackie, a nie ich formę. Poszczególne rodzaje literackie mogą zatem zawierać pewne motywy aretalogiczne. Do nich należą przede wszystkim: hymny, listy, powieści. Stąd Schnelle odrzuca istnienie aretalogii jako rodzaju literackiego¹⁸. Aretalogię należałoby zatem uznać za małą formę literacką (gatunek), podporządkowaną rodzajowi literackiemu jako kategorii nadrzędnej.

Greckie powieści

Określenie „powieść” (*Roman*) jest terminem technicznym oznaczającym rodzaj prozy. Takiego określenia nie znała literatura starożytna, chociaż ten typ prozy był stosowany bez określenia. Z greckiej powieści wyprowadza Ewangelie M. Reiser¹⁹. Ewangelie — zdaniem tego uczonego — podobnie jak grecka powieść należą do literatury ludowej, znajdującej się w stadium przejściowym do literatury właściwej (*Hochliteratur*). Dwa szczegóły odróżniają

¹⁶ Tamże, s. 348.

¹⁷ H. Köster, *Ein Jesus und vier ursprüngliche Evangeliengattungen*, w: H. Köster, J.M. Robinson, *Entwicklungslinien durch die Welt des frühen Christentums*, Tübingen 1971, s. 147–190.

¹⁸ *Einleitung*, s. 191. Również Berger (*Formgeschichte*, s. 347) twierdzi, że aretalogie nie są oddzielnym rodzajem literackim, gdyż jego istnienia nie potwierdza literatura grecka.

¹⁹ *Der Alexanderroman und Markusevangelium*, w: *Markus-Philologie* (WUNT 33), hrsg. von H. Cancik, Tübingen 1984, s. 131.

jednak powieść grecką od Ewangelii: nie zawiera ona opowiadań o cudach i znaczącą rolę odgrywają w niej motywy legendarne oraz bajkowe²⁰

Hellenistyczne biografie

Schnelle stwierdza, powołując się na C.H. Talberta, że hellenistyczne biografie, podobnie jak Ewangelie mogą zawierać elementy mityczne i legendarne. Zarówno te biografie, jak i Ewangelie reinterpreterują przejętą tradycję i mają te same trzy wspólne cele:

- a) korektę fałszywego obrazu nauczyciela;
- b) przekonanie do niego czytelnika;
- c) zaoferowanie modelu nauczyciela do naśladowania.

Schnelle uważa, że zakwalifikowanie Ewangelii do tego rodzaju literackiego jest najwłaściwsze, chociaż istnieją treściowe różnice pomiędzy Ewangelią a greckimi biografiami. W biografii chodzi o moralną ocenę ludzkiej egzystencji, natomiast w Ewangeliach — o drogę Syna Człowieczego od chrztu w Jordanie do ukrzyżowania na Golgocie²¹

4. Ocena badań i próba określenia rodzaju literackiego Ewangelii

Oceniając wyniki współczesnych badań nad Ewangelią należy stwierdzić, że historia literatury nie potrafi wskazać rodzaju literackiego, który całkowicie przypominałby Ewangelię. Porównywanie Ewangelii z różnymi typami tekstów starożytnych pokazuje jednak, że Ewangelie najbardziej zbliżają się do biografii hellenistycznej²². W obydwu rodzajach tekstów zauważa się następujące cechy wspólne:

- a) łączenie elementów historycznych i biograficznych z celami kerygmatycznymi;
- b) ukazywanie najbardziej typowych, charakterystycznych cech bohatera oraz najważniejszych wydarzeń z jego życia;
- c) brak systematycznego i chronologicznego przedstawienia rozwoju bohatera;
- d) posługiwanie się elementami mitycznymi, kultowymi i apologetycznymi jako środkami literackimi.

²⁰ Schnelle, *Einleitung*, s. 191–192.

²¹ Tamże, s. 192.

²² G. Strecker, *Literaturgeschichte des Neuen Testaments* (UTB 1682), Göttingen 1992, s. 144; Beilner, Ernst, *Unter dem Wort*, s. 419–420; Schnelle, *Einleitung*, s. 193.

Pomimo tych analogii i faktu, że autorzy Ewangelii byli dziećmi swojej epoki, a więc przedstawiali czyny oraz słowa Jezusa w sposób sobie dostępny i zrozumiały dla ówczesnych czytelników, trzeba uznać ich dzieła za opracowania oryginalne. I nie jest to dziwne, gdyż Chrystus nie był tylko jednym z wielu bohaterów starożytnych, czy jednym z wielu proroków Starego Testamentu. Jezus jest bowiem Synem Bożym i Wcielonym Słowem Boga, jak stwierdza autor Listu do Hebrajczyków: „Wielokrotnie i na różne sposoby przemawiał niegdyś Bóg do ojców przez proroków, a w tych ostatecznych dniach przemówił do nas przez Syna” (1,1–2). Jego dzieło jest dziełem zbawczym, jednorazowym, niepowtarzalnym, o skutkach trwałych i aktualnych dla ludzi każdej historycznej epoki: „Chrystus raz jeden był ofiarowany dla zgładzenia grzechów wielu” (9,28). Takiego bohatera nie znała dotąd historia i nie pozna, „aż Syn Człowieczy przyjdzie w swej chwale” (Mt 25,31).

Ponieważ Ewangelie łączą fakty historyczne z ich teologiczną interpretacją, nasuwa się problem, jak ocenić historyczność Ewangelii. Na to zagadnienie należy spojrzeć z punktu widzenia metodologii historii starożytnej, jaką reprezentują właśnie hellenistyczne biografie. Cechuje je bowiem swobodne przedstawianie faktów historycznych. Nie są one dokumentami kronikarskimi w dzisiejszym rozumieniu, ani też wierną fotografią wydarzeń. Fakty historyczne służą w nich pouczeniu, przepowiadaniu, co nie oznacza oczywiście lekceważenia historii. Aby przepowiadanie było przekonujące nie może się przecież opierać na fikcji. Przykładem jest kerygma archaicznego Kościoła, którą relacjonują Dzieje Apostolskie. Piotr w swoim pierwszym wystąpieniu powołuje się najpierw na fakty historyczne z życia Jezusa (2,14–36), a dopiero potem daje pouczenie moralne (w. 38–40). Podobną strukturę ma druga mowa Piotra (3,12–26) oraz jego mowa obrończa przed Sanhedrynem (4,9–12), która kończy się takim oto stwierdzeniem: „Bo my nie możemy mówić tego, cośmy widzieli i słyszeli” (4,20). Jak ważna dla apostołów i pierwotnego Kościoła była historyczna prawda o Jezusie, świadczy chyba najlepiej wypowiedź Apostoła Pawła: „Jeśli Chrystus nie zmartwychwstał, daremne jest nasze nauczanie, próżna jest także wasza wiara” (1 Kor 15,14).

Ewangelie nie są więc biografiami Jezusa we współczesnym rozumieniu, trzeba je odczytywać w duchu czasów, w jakich powstały, jak zwięźle wyraża to Sobór Watykański II:

Celem odszukania intencji hagiografów, należy między innymi uwzględnić również rodzaje literackie. Całkiem inaczej bowiem ujmuje się i wyraża prawdę w tekstach historycznych rozmaitego typu, czy prorockich, czy poetyckich, czy innego rodzaju literackiego. Musi więc komentator szukać sensu, jaki hagiograf w określonych okolicznościach, warunkach swego czasu i swej kultury zamierzał wyrazić i rzeczywiście wyraził (KO 12).